

מישל דה סרטו המצאת היוםיום

מחקר זה נולד מחקירה ממושכת של פעולות המשתמשים, אלה שנהוג לייחס להם פסיביות ומשמעת. הנושא חמקמק ועקרוני, ויותר מאשר לדון בו מדובר בהפיכתו לנושא בר-דיון, כלומר, בניסיון להציע, על בסיס סקרים והשערות, כמה דרכים אפשריות לביצוע מחקר שעדיין לא נערך. המטרה תושג אם פרקטיקות היוםיום או "אופני עשייה" יומיומיים יחדלו מלהופיע כרקע החשוך של הפעילות החברתית, ואם מכלול של שאלות תיאורטיות, שיטות מחקר, קטיגוריות ונקודות מבט יפלחו את החשיכה הזו ויאפשרו לתת להם ביטוי.

בדיקת הפרקטיקות הללו אינה מובילה חזרה אל היחידים. האטומיזם החברתי, שבמשך שלוש מאות שנה שימש כהשערה היסטורית לניתוח החברה, מניח יחידה אלמנטרית – היחיד [individu] – שממנה מתארגנות קבוצות ושאליה אפשר תמיד לחזור. הנחה זו נדחתה במהלכן של יותר ממאה שנות מחקר סוציולוגי, כלכלי, אנתרופולוגי ופסיכואנליטי (אבל האם זהו נימוק בהיסטוריה?), והיא נמצאת מחוץ לשדה המחקר הנוכחי. מצד אחד, הניתוח מראה דווקא שהיחסים (שהם תמיד חברתיים) קובעים את האיברים שלהם ולא להיפך, ושכל אינדיווידואליות [individualité] היא המקום שבו מתבטא הריבוי הבלתי לכיד (שהוא לעתים תכופות גם עתיר סתירות) של הקביעות תלויות היחסים. מצד אחר, השאלה הנידונה נוגעת בעיקר לאופנים או לסכימות של פעולה, ולא ישירות לסובייקט שהוא המהבר או הנושא שלה. היא מכוונת להיגיון מעשי, שהדגמים שלו מחזירים אותנו אולי לעורמה בת אלפי שנים של דגים מחופשים או של חרקים-מוטוויים, עורמה שבכל מקרה הוסתרה על-ידי תבניות שנהפכה מאז לשליטה במערב. מטרת עבודה זו היא אפוא לבאר את שילובי הפעולות המרכיבות את ה"תרבות" (אבל לא באופן בלעדי) ולחשוף דגמי פעולה אופייניים של משתמשים, שאת מעמדם כנשלטים (שאינן פירושו פסיבים או צייתנים) נהוג להסתיר אותם מאחורי השם הצנוע "צרכנים". היוםיום מומצא באלף צורות של ציד ללא רשיון.

בהתחשב במצבו של מחקר זה, שהינו מקוטע בהכרח, יש טעם להציג נקודת מבט כוללת, מעין תוכנייה. נוף זה, שנפרש ממעוף הציפור, מציג רק תצריף ממוזער שחסרים בו עדיין חלקים רבים.

1. ייצור של צרכנים

חקירת הפרקטיקות היוםיומיות, אשר נבעה מתוך העבודות שעסקו ב"תרבות הפופולרית" או ב[חברות] שוליים,¹ הוגדרה תחילה על דרך השלילה בשל ההכרח שלא למקם את ההבדל

* Michel de Certeau, 1980. *L'invention du quotidien*, tom. 1, *Arts de faire* (Paris: Union Générale d'Édition, coll. 10/18 "Présentation générale", pp. 9-29. תרגמה מצרפתית אריאלה אוולאי.
1. de Certeau, 1968; 1970; 1973; 1974a; de Certeau, Julia et Revel 1975

התרבותי בקבוצות שנשאו את דגל "תרבות-הנגד" – קבוצות שכבר תוייגו, שלעתים תכופות היו בעלות זכויות-יתר ובחלקן נהפכו לפולקלור – ואשר היו רק בבחינת תסמינים או בשורה לבאות. שלוש קביעות חיוביות אפשרו לתת ביטוי להבדל זה.

השימוש או הצריכה

עבודות רבות, חלקן מצוינות, התמסרו לחקר ייצוגיה של חברה מצד אחד וללימוד אופני ההתנהגות שבה מצד אחר. בזכות הכרת תופעות חברתיות אלה, נראה אפשרי והכרחי למפות את השימוש שנעשה בהם על-ידי יחידים וקבוצות. לדוגמה, את ניתוח הדימויים המופצים בטלוויזיה (ייצוגים), ואת ניתוח הזמן החולף בהמתנה מול הדואר (התנהגות), יש ללוות בחקר הדברים שצרכן התרבות "מייצר" במשך שעות אלה ובאמצעות דימויים אלה. באותו אופן יש לחקור את כל הנוגע לשימוש במרחב האורבני, למוצרים הנרכשים בסופרמרקט או לכותרות ולסיפורים שמפיצים העיתונים.

ה"ייצור" שיש לחשוף הוא יצירה, פּוֹיִזִים², אבל הוא סמוי, מכיוון שהוא מתפור באזורים מוגדרים התפוסים כבר על-ידי מערכות ה"ייצור" (המטולוז, העירוני, המסחרי וכו'), ומכיוון שהתרחבות מערכות אלה נהפכת ליותר ויותר טוטליטרית ואינה מותירה ל"צרכנים" מקום שבו יוכלו לסמן את מה שהם עושים במוצרים שלהם. לייצור שעבר רציונליזציה, שהינו מתפשט כשם שהוא ריכוזי, רעשני וראוותני, תואם ייצור אחר שמאופיין כ"צרכנות": זהו ייצור חמקני, מפורז, אבל הוא מסתגן לכל מקום, בשקט וכמעט באין רואים, באשר אינו מכריז על עצמו באמצעות מוצרים ייחודיים משלו אלא באמצעות אופני השימוש (במוצרים) הנכפים על-ידי סדר כלכלי שליט.

זה מכבר למדנו, למשל, איזו דרמשמעות בקעה מתוך ה"הצלחה" של הכובשים הספרדים בקרב הקבוצות האתניות האינדיאניות: כנועים, ואפילו מסכימים בשתיקה, אינדיאנים אלה עשו לעתים קרובות מפעולות טקסיות, מייצוגים או מחוקים שנכפו עליהם, דבר אחר מזה שהכובש האמין שישגי באמצעותם; הם חתרו תחתם לא על-ידי כך שדחו או שינו אותם, אלא על-ידי אופן השימוש בהם למטרות שלא לשמן נועדו וביחס למושאים שהיו זרים למערכת שנכפתה על האינדיאנים. הם היו אחרים, בלב לבה של הקולוניזציה ש"הטמיעה" אותם מבחוץ; הם היתלו בעוצמתו של הסדר השליט, שלא היו להם אמצעים להתנגד לו; הם חמקו ממנו בלי לצאת מתחמומו. כוח השונות שלהם התקיים בנוהלי ה"צריכה". במידה פחותה יותר, בחברות שלנו דרמשמעות דומה חודרת לשימוש שסביבות "פופולריות" עושות בתרבויות המופצות ונכפות על-ידי ה"אליטות" המייצרות את השפה.

נוכחותו ותנועתו של ייצוג כלשהו (שדרשנים, מחנכים ומפיצים מלמדים אותו כמפתח להתקדמות חברתית-כלכלית) אינן מלמדות בשום מקרה מהו ייצוג זה לדידם של המשתמשים. קודם יש לנתח את המניפולציה שמפעילים באמצעותו המשתמשים שאינם היצרנים. רק אז נדע להעריך את הפער או את הקרבה בין ייצור הדימוי לבין הייצור המשני, המסתתר בתהליכי השימוש בייצוג.

המחקר הנוכחי מתמקם בפער זה. הוא יוכל למצוא את נקודת המשען התיאורטית שלו בהבניה של היגדים [phrases] ייחודיים, באמצעות מילון ותחביר קיימים. בבלשנות, ה"ביצוע" אינו ה"כשירות"; אי-אפשר להעמיד את פעולת הדיבור (ואת טקטיקות ההגדה שנובעות ממנה) על הכרת השפה. עניינו של מחקר זה, המתמקם בפרספקטיבה של פעולת ההגדה, הוא במתן קדימות לדיבור: ההגדה פועלת בשדה של מערכת לשונית; מתקיים בה ניכוס או ניכוס מחדש של השפה באמצעות דוברים; היא מייסדת הוזה יחסי לרגע ולמקום; היא מציבה חוזה עם הוולת (בן-השיח) ברשת של מקומות ויחסים. ארבעת המאפיינים הללו של פעולת ההגדה (Benveniste 1966, 1, 266-251) נמצאים בפרקטיקות רבות אחרות (הליכה, בישול וכו'). להקבלה זו יש רק תוקף חלקי, כפי שנראה להלן, אבל מסתמנת ממנה לפחות מגמה מסוימת: היא מניחה שבדומה לאינדיאנים, המשתמשים "מאלתרים" עם ובתוך הכלכלה התרבותית השלטת ומחוללים תמורות אינסופיות

2. מיוונית *poiein*: "ליצור, להמציא, לחולל".

וזעירות בחוקיה לטובת האינטרסים ובהתאם למערכת הכללים שלהם. מתוך עבודת נמלים זו יש לזהות ולחלץ את ההליכים, נקודות המשען, התוצאים, האפשרויות.

הליכי היצירתיות היומיומית

נקודת התייחסות אחרת מצביעה על כיוון נוסף של מחקר זה. במקום לנתח את המכשירים המפעילים את הכוח (כלומר, במקום לנתח את המוסדות הניתנים למיקום; מוסדות מתפשטים, דכאניים וחוקיים), פותח מישל פוקו לחקירה, בלפקו ולהעניש, את ה"מערכים" ש"סחטו" את לשדם של המוסדות וארגנו מחדש בחשאי את תפקודו של הכוח: הליכים טכניים "מזעריים" ששיחקו על ועם פרטי הפרטים, שחילקו מחדש את המרחב כדי להפוך אותו למפעיל של "פיקוח" מוכלל (Foucault 1975). זוהי בעייתיות חדשה מאוד. אף על פי כן, גם "מיקרר-פיסיקה זו של הכוח" נותנת שוב עדיפות למכשיר המייצר (של ה"משמעת"), הגם שבמסגרת ה"חינוך" היא חושפת מערכת של "דיכוי", וגם אם היא מראה כיצד, מאחורי הקלעים, טכנולוגיות אילמות קובעות או משבשות את הבימוי המוסדי. אם זה נכון שמשבצות ה"פיקוח" נפרשות ומתחדדות בכל מקום, הרי שגדלה הדחיפות לגלות מדוע אי-אפשר להסביר באמצעותן את החברה בשלמותה; אילו הליכים עממיים (גם הם "מזעריים" ויומיומיים) מהתלים במנגנוני המשמעת ונהגים על-פיהם רק כדי להפכם על-פיהם, בקיצור, אילו "אופני עשייה" מהווים את משקל הנגד, מצדם של הצרכנים (או ה"ישלטים")? להליכים האילמים שמארגנים את הסדר החברתי-פוליטי.

"אופני עשייה" אלה מכוננים את אלף הפרקטיקות, שבאמצעותן המשתמשים מנסים לעצמם מחדש את המרחב המאורגן על-ידי טכניקות של ייצור חברתי-תרבותי. הם מציבים שאלות אנלוגיות ומנוגדות לאלה שבהן מטפל ספרו של פוקו: שאלות אנלוגיות, מכיוון שמדובר בהפרדת הפעולות המזעריות, כמעט-חיידקיות, שמשגשות בתוך מבנים טכנוקרטיים ומסבות את התפקוד שלהם באמצעות ריבוי "טקטיקות", המקבלות ביטוי ב"פרטים" של היומיום; שאלות מנוגדות, מכיוון שלא מדובר עוד בתיאור מדויק המראה כיצד האלימות של הסדר [השליט] נעשית לטכנולוגיה ממשמעת, אלא בחשיפה של הצורות החשאיות שלובשת היצירתיות המפורת, הטקטית והמאלתרת של קבוצות או של יחידים הלכודים מכאן ואילך בסבך ה"פיקוח". הליכים ותחבולות אלה של הצרכנים יוצרים, במימושם האידיאלי ומרחיק הלכת ביותר, את רשת האנטי-משמעת³ שהיא נושא המחקר שלפנינו.

המבנה המורמלי של הפרקסיס

אפשר להניח שפעולות מקוטעות ורבות צורה אלה – שהן יחסיות להזדמנויות ולפרטים, מסתננות אל תוך המכשירים שבהם הן מתפקדות כאופני שימוש ונחבאות בהם, ומכאן שהן משוללות אידיאולוגיה או מוסדות משל עצמן – מצייתות לכללים. במלים אחרות, לפרקטיקות אלה צריך להיות היגיון; כלומר: יש לחזור לבעיה נושנה, של מהי אמנות או "צורת עשייה". מהזיונים ועד לדורקהיים, דרך קאנט, נמשכה מסורת ארוכה שהתמסרה לתיאור מדויק של הניסוחים הצורניים המורכבים (וכלל לא פשוטים או "דלים"), שיכולים לתת דין וחשבון על פעולות אלה.⁴ בדרך זו, "התרבות העממית" מוצגת באופן שונה, כשם שכל הספרות המכונה "עממית" מתנסחת ביסודה כלשון "אמנויות עשייה" של דבר זה או אחר.⁵ כלומר כאופני צריכה משולבים של משתמשים. פרקטיקות אלה מפעילות רציו "עממי", אופן מחשבה שמניב אופן תגובה, אמנות של שילוב [art de combiner] שהיא בלתי נפרדת מאמנות של שימוש [art d'utiliser].

כדי להשיג את הניסוחים הצורניים של פרקטיקות אלה הפעלתי שני סוגי חקירה. הסוג הראשון, תיאורי יותר, התייחס לכמה אופני ברירה בהתאם לאינטרסים שאופנים אלה מייצגים באסטרטגיית

3. מנקודת מבט זו גם עבודותיו של הנרי לפבר על חיי היומיום מהוות מקור רבי-חשיבות.

4. על אמנות, *מהאנציקלופדיה עד דורקהיים*, ראו de Certeau 1980, 125 ff.

5. ספרות זו נסקרת אצל (Paris: Bibliothèque Nationale 1975) *Le Livre dans la vie quotidienne* וכן אצל Bollême 1975, 141–379.

הניתוח, ומתוך כוונה להגיע לנוסחים מובחנים למדי: פרקטיקות קריאה, פרקטיקות של מרחב אורבני, שימושים בטקסים יומיומיים, שימוש מחדש ותפעול של הזיכרון באמצעות ה"שלטונות" שהופכים את הפרקטיקות היומיומיות לאפשריות (או מתירים אותן) וכו'. בנוסף לכך, שתי מונוגרפיות מפורטות מנסות להתחקות אחר מלוא המורכבות של שתי תופעות: הראשונה אחר פעילויות ייחודיות של סידור מחדש של המרחב (הרובע של הקרואה-רוס בעיר ליון) באמצעות פרקטיקות משפחתיות; השנייה אחר טקטיקות של אמנות הבישול, שמארגנות בעת ובעונה אחת רשת של יחסים, של "אלתורים" פואטיים ושימוש מחדש במבנים מסחריים.⁶

סדרת החקירות השנייה מתייחסת לספרות המדעית העשויה לספק היפותזות, שאמורות לאפשר התייחסות רצינית להגינה של אותה מחשבה שאינה חושבת. שלושה תחומים שמעוררים עניין מיוחד. מצד אחד, עבודות סוציולוגיות, אנתרופולוגיות, ואפילו היסטוריות (מגופמן עד בורדייה, ממוס עד דטין, מבואסואן עד לומאן) פיתחו תיאוריה של פרקטיקות אלה, מייגה של ריטואלים ושל אלתורים, מניפולציות של מרחב, מפעילים [opérateurs] של רשתות.⁷ מצד אחר, מאז פישמן המחקרים האתנו-מתודולוגיים והסוציו-לינגוויסטיים של גארפינקל, לאבוב, סאקס, שגלוף וכו', מחלצים את ההליכים של פעולות גומלין יומיומיות מתוך מבנים של ציפייה, של משא ומתן ושל אלתור, המיוחדים לשפה הטבעית.⁸

בקיצור, מלבד התיאוריות, הסמיוטיקות והפילוסופיות של ה"מוסכמה" (מדוקרו ועד לואיס [Ducrot 1972; Lewis 1969; 1973]) יש לחקור את הלוגיקות המוצרנות לעיפה ואת ההרחבה שלהן בפילוסופיה האנליטית, בתחומי הפעולה (רייט, דאנטו, ברנסטיין).⁹ הזמן (פריור, רשר ואורקארט)¹⁰ או של הלוגיקה המודאלית (היו וקרטוול, וייט).¹¹ זהו מכשיר כבד שמבקש לתפוס את הדקות והגמישות של השפה הטבעית, שילובים כמעט מתזמרים של הרכיבים הלוגיים (הזמנים, האופנים, פקודות, פרדיקטים של פעולה וכו'), שהגורמים הקובעים בהם נקבעים מצדם ברציפות על-פי הנסיבות והדחיפות המזדמנות. עבודה מקבילה לזו שחומסקי נטל על עצמו ביחס לפרקטיקות האוראליות של השפה צריכה לדבוק בהחזרת הלגיטימיות הלוגית והתרבותית לפרקטיקות היומיומיות, לפחות במגורים, הצרים עדיין, שלגביהם יש בידינו אמצעים לתת על כך דין וחשבון.¹²

מחקר זה מסתבך, משום שפרקטיקות אלה מועזות בזו אחר זו את הלוגיקות שלנו ומטות את כיוונן; מחקר הנוגע בגעגועי המשורר, וכמוהו הוא נלחם בשכחה: "ושכחתי את מקריות הנסיבות, את השלווה או את החיפזון, השמש או הקור, תחילת היום או סופו, את טעם התות או את טעם הוויתור, המסר שנשמע בחצי קול, כותרת העיתונים, הקול בטלפון, השיחה הקלילה ביותר, הגבר או האשה האנונימיים ביותר, כל מה שמדבר, רועש, חולף, נוגע קלות, פוגש" (Sojcher 1976, 145).

השוליות של רוב

שלוש קביעות אלה מאפשרות לפלח את השדה התרבותי על-פי פרובלמטיקה מחקרית שמגדירה את הפילוח הזה, כשהיא רצופה סקרים מקומיים הנערכים בהתאם להיפותזות עבודה שיש לאמתן. כשחוצים כך [את השדה התרבותי] נוטים למקם את סוגי הפעולות המאפיינות את הצריכה במשבצות כלכליות, ולהכיר בפרקטיקות ניכוס אלה את סממני היצירתיות המתרבים בדיוק במקום שבו נעלמת יכולתה להתבטא במלים.

מימדיה ודמותה העכשוויים של השוליות אינם עוד אלה של קבוצות קטנות אלא של שוליות מסיבית; זוהי פעילות תרבותית של הלא-יצרנים של התרבות, פעילות לא תחומה, לא קריאה, לא

6. שתי מונוגרפיות אלה נערכו, האחת על-ידי פייר מיול והשנייה על-ידי לוס גיאר, על בסיס ראינות עם מרי פרייה (Marie Ferrier). (Giard et Mayol 1980).
7. Goffman 1959; 1967; 1974; Bourdieu 1972a; 1975; 1976; Mauss 1950; Dhtienne et Vernant, 1974; Boissevain 1974; Laumann 1973.
8. Fishman 1972; וכן ראו Labov 1972 ואת המחקרים המכונסים אצל Sudnow 1972.
9. von Wright 1963; 1968; 1971; Danto 1973; Bernstein 1971; Ricoeur et Tiffeneau 1977.
10. Prior 1967; 1968; Rescher and Urquhart 1975.
11. White 1975; Hughes and Cresswell 1973; Zeeman, 1975; Haacker 1976; Parret 1975.
12. מחקר טכני יותר שעוסק בהיגיון הפעולה והזמן וביצירת האופוניות יפורסם בשלב מאוחר יותר.

מסומלת, שנותרת הפעילות האפשרית היחידה עבור כל אלה שבכל זאת משלמים, בקנייתם, תמורת המוצרים-המחוזות שבהם מתגלמת הכלכלה היצרנית. השוליות הופכת לאוניברסלית. היא נעשתה לרוב דומם.

אין פירושו של דבר שהיא נעשתה להומוגנית. ההליכים, שבאמצעותם מתבצע השימוש מחדש בתוצרים, קשורים זה לזה במעין שפה הכרחית, ותפקודיהם תלויים במצבים חברתיים וביחסי כוח. לעובד הזר אין אותו מרחב של ביקורת או של יצירה שיש לפקיד צרפתי ממוצע לנוכח הדימויים שמפיצה הטלוויזיה. באותו עניין, נחיתותו באמצעי מידע, בנכסים פיננסיים וב"ביטחונות" מכל סוג שהוא מוזמינה תוספת של תחבולות, חלומות וצחוק. מערכים דומים, המתבססים על יחסי כוח בלתי שווים, אינם מחוללים תוצאים זהים. מכאן ההכרח להבדיל בין ה"פעולות" (במובן הצבאי של המלה), המתבצעות במסגרת המשבצות שבהם פועלים הצרכנים באמצעות מערכת התוצרים, ולערוך הבחנת בין שולי התמרון שאותן מותירות למשתמשים נסיבות שבמסגרתן הם מפעילים את ה"אמנות" שלהם.

היחסים בין ההליכים לבין שדות הכוח שבהם הם מתנהלים צריכים אפוא להוביל לניתוח מנקודת המבט של *ההיגיון הפולימי* [polémologique] של התרבות. כמו מערכת המשפט (המשמשת כאן כאחד מדגמיה), התרבות נותנת ביטוי לקונפליקטים ובכך מעניקה להם לגיטימציה, מסיטה אותם ומפקחת על הטיעון של החזק יותר. היא מתפתחת תוך כדי מתח, ולעיתים קרובות תוך כדי אלימות, אשר לה היא מספקת שיווי משקל סמלי, ביטחונות של הלימה ופשרות פחות או יותר זמניות. טקטיקות הצריכה ופיקחותו של החלש בהפקת תועלת מן החזק, מקנות אפוא מימד פוליטי לפרקטיקות היומיומיות.

2. טקטיקות של אנשים מעשיים

סכימה זו, הדיכוטומית מדי, של יחסים שהצרכנים מקיימים עם מערכי הייצור, התגוונה במהלך העבודה בשלושה כיוונים: מחקר של פרובלמטיקות שאמורות לתת ביטוי לחומר שנאסף; תיאורים של פרקטיקות אחדות (לקרוא, לדבר, ללכת, לגור, לבשל וכו') שנתפסו כמשמעותיות במיוחד; הרחבה של הניתוח של פעולות יומיומיות אלה למגזרים מדעיים שלכאורה מתנהלים על-פי היגיון מסוג אחר. כשמציגים את המהלך המתנהל בשלושה כיוונים אלה, מתעורר הטיעון הכולל.

מסלולים, טקטיקות ורטוריקות

הצרכנים – יצרנים לא מוכרים, משוררים של מעשיהם, מבראים שקטים של שבילים משלהם ביערות-העד של התבונה הפונקציונליסטית – מייצרים באמצעות הפרקטיקות הממשעות שלהם דבר-מה שיכול ללבוש דמות של "קווי נדחים", כמו אלה המשורטטים על-ידי האוטוסיטים הצעירים שחקר פ. דליני (1970; 1977). במרחב שבו הם מסתובבים, מרחב שבנוי, כתוב ומתופעל באופן טכנוקרטי, המסלולים שלהם מהווים משפטים בלתי צפויים, "דרכי מעבר" בלתי קריאות בחלקן. למרות שהמסלולים מורכבים ממלים הלוקחות משפות מקובלות (זו של הטלוויזיה, של העיתון, של הסופרמרקט או של שרשרת מוזיאונים) ולמרות שהמלים נשארות כפופות לתחביר נתון מראש (לוחות זמנים ארעיים, סדרים פרדיגמטיים של מקומות וכו'), המסלולים מתווים תחבולות של אינטרסים אחרים ושל תשוקות שאינן נקבעות על-ידי המערכות שבהן הן מתפתחות ואינן נתפסות על-ידין (de Certeau 1974a, 1974b).

אפילו הסטטיסטיקה יודעת מעט מאוד על מסלולים אלה. זאת, משום שהיא מסתפקת בסיווג, בחישוב ובעריכת טבלאות של היחידות ה"מילוניות" שממן מורכבים המסלולים הללו, אבל בלי שאפשר יהיה להעמיד אותם עליהן, ומשום שהיא עושה זאת בהתאם לקטיגוריות ומיונים ייחודיים לה. היא משיגה את החומר של פרקטיקות אלה ולא את צורתן; היא מאתרת את היסודות שנמצאים בשימוש ולא את צורתם ה"מוגדת" [phrase] שנובעת מן האלתור, מן הממציאות "האמנותית", מן השיחנות [discursivité] שמשלבת בין יסודות אלה, שכולם נפוצים ומובנים מאליהם. כשהיא מפרקת את "השוטטיות האפקטיביות" ליחידות שהיא מגדירה בעצמה, כשהיא

מחברת מחדש על-פי הצפנים שלה את תוצאות החיתוכים האלה, החקירה הסטטיסטית "פוגשת" רק בהומוגני. היא משכפלת את המערכת שאליה היא שייכת ומשאירה מחוץ לתחומה את שפע הפעולות והסיפורים ההטרוגניים, שמהם עשויה מלאכת הטלאים של היומיומי. כוחם של חישובים אלה נובע מן היכולת של הסטטיסטיקה לחלק, אבל בדיוק בשל קיטוע אנליטי זה היא מאבדת את מה שהיא מבקשת למצוא ולייצג.¹³

ה"מסלול" מרמז לתנועה, אבל הוא נובע גם מהשלך על מישור, מפעולת השטחה. זהו מתווה [transcription]. גרף (שהעין יכולה לשלוט בו) מוחלף בפעולה; קו הפיך (קריא בשני הכיוונים) מוחלף בסדרה שבאופן זמני הינה בלתי הפיכה; עקבה מוחלפת בפעולות. אני נזקק אפוא להבחנה בין טקטיקות לאסטרטגיות.

אני מכנה "אסטרטגיה" את חישוב יחסי הכוחות שמתאפשר מן הרגע שבו אפשר לבודד סובייקט בעל רצון ויכולת (בעל נכס, מפעל, עיר, מוסד מדעי) מאיזו שהיא "סביבה". האסטרטגיה מניחה מקום שאמור להירשם כייחודי [propre], ומכאן שעליו לשמש כבסיס לניהול היחסים שלו עם חיצוניות מובחנת (של מתחרים, של יריבים, של קהל לקוחות, של מטרות או מושאי המחקר). הרציונליות הפוליטית, הכלכלית או המדעית נבנתה על מודל אסטרטגי זה.

בניגוד לכך, אכנה "טקטיקה" את החישוב שאינו יכול להסתמך על הייחודי, וגם לא על גבול המבחיין את האחר כטוטליות נראית לעין. טקטיקה אינה מתקיימת אלא במקומו של האחר.¹⁴ היא מתגנבת לתחומי, באופן מקוטע, מבלי לתפוס אותו בשלמותו, מבלי שתוכל לשמור מרחק. אין לה בסיס שבו תוכל לעשות הן מיתרונותיה, להכין את תנועות ההתפשטות שלה ולהבטיח איתלות בנסיבות. הייחודי הוא ניצחון המקום על הזמן. בניגוד לכך, מפני שהיא חסרת מקום, הטקטיקה תלויה בזמן, עירנית כדי לתפוס במעופן את האפשרויות להפיק רווחים. היא אינה שומרת את מה שהיא מרוויחה. עליה לשחק בהתמדה עם האירועים כדי להפוך אותם ל"הודמנויות". על החלש להפיק ללא הפסקה תועלת מן הכוחות הזרים לו. הוא עושה זאת ברגעים המזדמנים ההולמים, שבהם הוא מצרף יסודות הטרוגניים (כך, למשל, בסופרמרקט עקרת הבית מעמתת נתונים הטרוגניים ומשתנים, כמו המצרכים המיועדים למקרר, הטעמים, התיאבון ומצב הרוח של אורחיה, המוצרים הזולים ביותר ומידת השתלבותם עם אלה שכבר נמצאים בביתה וכו'). אבל צורת הסינתזה האינטלקטואלית של יסודות אלה אינה שיח אלא ההחלטה עצמה, פעולה ואופן של "תפיסת" הודמנות.

פרקטיקות יומיומיות רבות (דיבור, קריאה, עריכת קניות, בישול וכו') הן מן הסוג הטקטי. באופן כללי יותר, גם חלק גדול מ"אופני העשייה": הצלחת ה"חלש" כנגד ה"חזק" יותר (השליטים, המחלה, האלימות של הדברים או של איזה סדר וכו'), סיורים מוצלחים, אמנויות של חיתוכים, תכסיסי "צידים", תמרונים משתנים, סימולציות מרובות-צורה, גילויים מעוררי שמחה, טקטיקות שהן פואטיות לא פחות משהן לוחמניות. מקורם של ביצועי הפעולה הללו בידע קדום מאוד. היוונים כינו אותם *metis* (Détienne and Vernant 1974). אבל מוצאם בזמן קדום אף יותר, מבינה מזמנים לא נודעו המתבטאת בתכסיסים ובסימולציות של צמחים ודגים. ממעמקי האוקיינוסים ועד לרחובות כרכי הענק, הטקטיקות מוכיחות רציפות וקביעות.

בחברות שלנו הטקטיקות מוכפלות כתוצאה מההתפוררות של יציבויות מקומיות; כאילו בשל העובדה שהן אינן מוגבלות עוד לקהילות תחומות, הן חורגות ממסלולן, נודדות והופכות את הצרכנים למהגרים במערכת, שהיא עצומה מכדי שתיעשה לשלהם וארוגה בצפיפות רבה מכדי שיוכלו לחמוק ממנה. אבל הטקטיקות מחדירות למערכת זו מעין תנועת בראון. טקטיקות אלה גם מראות עד היכן החוכמה אינה ניתנת להפרדה מן המאבקים ומן התענוגות היומיומיים שלהם היא נותנת ביטוי, בעוד שהאסטרטגיות מסתירות מאחורי חישובים אובייקטיביים את יחסיהן עם הכוח התומך בהן, יחסים שנשמרים על-ידי המקום הייחודי או המוסד שבמסגרתו הן מופעלות.

13. הניתוח של עקרונות החלוקה מאפשר בעת ובעונה אחת לעדן את ההבדלים ולהרגיש את הביקורת הזו. ראו Desrosières 1978, 155–231.

14. עבודותיהם של בורדייה, דטיין וורנאן מאפשרות לחדד את המונח "טקטיקה". גם המחקרים בבלשנות חברתית של H. Garfinkel, H. Sacks ואחרים תורמים לכך. ראו הערות 8 ו-9 לעיל.

הרטוריקה מספקת דגמים, המאפשרים להבדיל בין סוגים של טקטיקה. אין בכך שום דבר מפתיע, מכיוון שמצד אחד, הרטוריקה מתארת את ה"סיוורים", שהשפה יכולה להיות בעת ובעונה אחת מקום ומושא שלהם, ומצד אחר, מניפולציות אלה תלויות בהקשרים מזדמנים ובאופנים (פיתוי, שידול, ניצול) שמשנים את רצונו של האחר (הנמען).¹⁵ משתי סיבות אלה, הרטוריקה, או המדע של "צורות הדיבור", מציעים מערך של טיפוסים-דמויות לניתוח צורות מעשה יומיומיות, בעוד שניתוח כזה מורחק בעיקרון מורחק מן השיח המדעי. משני אופנים אלה של שימוש מעשי בשפה אפשר לגזור שתי לוגיקות של פעולה (האחת טקטית, האחרת אסטרטגית). במרחב השפה (כמו בזה של המשחקים), חברה מרבה לפרש את הכללים הפורמליים של הפעולה, ואת התפקודים המבדילים ביניהם.

מנקודת המבט של הטקטיקות, בתוך גוף הידע הרטורי העצום המוקדש לאמנות הדיבור או המעשה יש לסופיסטים מקום של כבוד. העיקרון שאימצו, בעקבות קוראקס (Corax), היה הפיכת העמדה ה"חלשה ביותר" ל"חזקה ביותר", והם התיימרו להפוך את כיוון הכוח על-ידי ניצול ההזדמנות בדרך מסוימת.¹⁶ עם זאת, התיאוריות שלהם רושמות את הטקטיקות במסגרת מסורת ארוכה של עיון על אודות היחסים המתקיימים בין התבונה לפעולה ולהקשר הרגעי. מסורת זו של היגיון, המקבל ביטוי על-פי הנסיבות ועל-פי רצונו של הזולת, עוברת דרך אמנות המלחמה של סון טסאו בסין (Sun Tzu 1972) או דרך האנתולוגיה הערבית של ספר התחבולות (Khawam 1976) ומגיעה עד הסוציולוגיה הרטוריקה בת-ימינו.

לקרוא, לשוחח, לגור, לבשל...

ישנה נקודת מוצא אחת לתיאור פרקטיקות יומיומיות אלה – שמייצרות בלי לצבור הון, כלומר בלי לשלוט בזמן – הנראית כבלתי נמנעת, מכיוון שהיא המוקד הבולט של התרבות העכשווית ושל הצריכה שלה: הקריאה. מן הטלוויזיה עד לעיתון, מן הפרסום עד לכל הגילויים של הפעילות המסחרית, החברה שלנו מסרטנת את הראייה, היא מודדת כל מציאות על-פי יכולתה להראות או להיראות, והופכת את התקשורת למסע של העין. זהו אפוס של העין ושל הרחף לקרוא. הכלכלה עצמה, שנהפכה ל"סימיוקרטית" (Baudrillard 1968; 1970; 1972), מלבה גידול-ייתר של הקריאה. את הדרי-איבר ויצור-צריכה, נוכל להחליף במקבילה כללית: כתיבה-קריאה. יתר על כן, הקריאה (של הדימוי או של הטקסט) מופיעה כמכוננת את הנקודה של הפסיביות המרבית המאפיינת את הצרכן, שמכונן כנוסע (שוכן מערות או נווד) בתוך "חברה של חזיון הראווה" (Debord 1967).

למעשה, ובניגוד [לדימוי זה של קריאה], פעילות הקריאה מציגה את כל הסממנים של ייצור דומם: היסחפות לאורך העמוד, מטמורפוזה של הטקסט על-ידי העין הנודדת, אלתור והטרמה של משמעויות הנובעות מכמה מלים, דילוגים בין מרחבים כתובים, ריקוד בן חלוף, אבל הקורא, שאינו כשיר לצבור (אלא אם הוא כותב או "מקליט"), אינו מבטיח את עצמו מפני בליית הזמן (הוא שוכח את עצמו בקריאה ושוכח מה שקרא), אלא אם הוא רוכש את החפץ (ספר, דימוי), שאינו אלא תחליף (העקבות או ההבטחה) לרגעים "אבודים" בקריאה. הוא מגניב תחבולות של עונג ושל ניכוס מחדש אל תוך הטקסט של הזולת: הוא צד שם ללא רשות, הוא יוצא שם מכליו, הוא מכפיל את עצמו בתוכו כמו רעשים של גוף. בהיותו תחבולה, מטאפורה, צירוף, ייצור זה הוא גם "המצאה" של זיכרון. הקריאה הופכת את המלים לנושאים של סיפורים דוממים. הקריאה נהפך לברי-זיכרון: בארת קורא את פרוסט בטקסט של סטנל (Barthes 1973, 58); הצופה קורא את נוף הילדות שלו בכתבת חדשות. הקרום הדק של הכתיבה נהפך לתגודתן של שכבות, משחקם של מרחבים. עולם שונה (זה של הקורא) חודר למקום המחר.

השתנות זו הופכת את הטקסט לראוי למגורים בדומה לדירה להשכיר. באמצעות עובר-אורח היא הופכת את המקום שבעולות האחר למושאל לרגע. הדיירים מחוללים תמורה דומה בדירה שהם מרהטים באמצעות המחווה והזיכרונות שלהם; הדוברים מבצעים זאת בשפה, כשהם מגניבים את

15. Toulmin 1958; Perelman et Olbrechts-Tyteca 1970; Dubois et al. 1970

16. Guthrie, 1971, 178-179; Aristote, *Rhétorique*, II, 24, 1402a

המסרים של שפת אמם, ובאמצעות המבטא, באמצעות "סיוורים" פרטיים וכדומה, את ההיסטוריה הפרטית שלהם; הולכי הרגל עושים זאת ברחובות שבהם הם מצעידים את סבך התשוקות והאינטרסים שלהם. באופן דומה, המשתמשים בצפנים החברתיים הופכים את אלה למטאפורות ולטרף שחומק מן הצידי שלהם. הסדר השולט משמש כבסיס לייצור אינסופי, בעודו הופך את בעליו לעיוורים ביחס ליצירתיות זו (כמו ה"בוטים" שאינם יכולים לראות את ההמצאות החדשות במפעל הפרטי שלהם [Mordillat and Philibert 1979]). במובן מסוים, סדר זה יכול להיות מקבילה למה שכללי המשקל והחריזה היו בשביל המשוררים בזמנים עברו: מכלול של אילוצים מדרבני המצאות, סידור-על-פי-כללים שהאלתורים משחקים בו.

הקריאה מציגה אם כן "אמנות" הרחוקה מן הפסיביות. היא דומה יותר לאמנות שהתיאוריה שלה נקבעה על-ידי משוררים ורומנטיירים בימי הביניים: חידוש שהסתגן אל תוך הטקסט ואל מונחי המסורת עצמם. כשהם משובצים באסטרטגיות של המודרניות (שמזהות יצירה עם המצאת שפה פרטית, תרבותית או מדעית) נראים הליכי הצריכה העכשווית כמכוננים אמנות מעודנת של "דיירים", שדעתם משגת להחזיר את אלף ההבדלים שלהם בטקסט השולט. בימי הביניים הטקסט מסגרו את הטקסט בתיאוריה של ארבע או שבע קריאות, אשר להן היה עשוי להתאים. וזה היה ספר. מכאן ואילך, טקסט זה לא נבע עוד מתוך מסורת. הוא נכפה על-ידי דור של טכנוקרטיה יצרנית. זה אינו עוד ספר שמורה על מה שמחוצה לו [référentiel]. אלא החברה כולה היא שנעשתה לטקסט, לכתיבה של החוק האנונימי של הייצור.

כדאי להשוות אמנות זו של קוראים לאמנויות של משתמשים אחרים. למשל, אמנות המשוחחים: הרטוריקות של השיחות הפשוטות הן פרקטיקות טרנספורמטיביות של "מצבי דיבור", ייצור מילולי שבו הסבך של עמדות הדיבור טוהה אריג אוראלי נטול בעלים פרטיים, יצירת תקשורת שאינה שייכת לאיש. השיחה היא תוצא ארעי וקולקטיבי של מומחיות באמנות שמלהטטת [manipuler] ב"מטבעות לשון"¹⁷ ומשחקת בבלתי נמנע שבאירועים כדי להפוך אותם ל"גינתנים למגורים" (Sacks and Schegloff in Sundow 1972).

אבל מחקר זה עוסק בעיקר בפרקטיקות של מרחב (de Certeau 1980, chs. xii-ix), באופני ביקור במקום, בתהליכים מורכבים של אמנות הבישול ובאלף הצורות של בניית ארון במצבים שאינם בשליטת היחיד; כלומר בפתירת אפשרות לחיות בהם, תוך הבלטה מחדש של הניידות ושל ריבוי האינטרסים והתענוגות – אמנות של ליהוט ועונג.¹⁸

הרחבות: תחזיות ופוליטיקות

הניתוח של טקטיקות אלה התרחב לשני תחומים שתוכננו מראש, אבל הגישה אליהם השתנתה במהלך המחקר: האחד קשור לתחזית; האחר, לסובייקט בחיים הפוליטיים.

המאפיין ה"מדעי" של התחזיות עורר מן ההתחלה שאלה. אם בסופו של דבר מטרתו של מחקר כזה היא הבהרה של המציאות הנוכחית, והכלל שלו הוא לכידות, עלינו להכיר מצד אחד באופי הלא שימושי של מושגים רבים, ומצד אחר – באי-ההתאמה של ההליכים האלה למחשבה על המרחב (אי-אפשר לדון במרחב, שהוא המושא שנבחר למחקר, במונחי המשתנים הפוליטיים או הכלכליים שהיו בשימוש, וגם אין בנמצא תיאוריה של מרחב) (Lipietz 1975a; 1975b). המטאפוריזציה של מושגים שהוכנסו לשימוש, הפער בין האטומיזציה המאפיינת את המחקר והגלובליזציה הנדרשת כדי להציג אותו – כל אלה מלמדים על כך שאפשר להגדיר את השיח (המתיחס לעתיד) עצמו באמצעות ה"סימולציה" שמאפיינת את המתודה שלו.

כך עלינו לבחון במחקרי התחזית שני עניינים: 1. היחסים שרצינונליות מסוימת מקיימת עם המדומה [imaginaire] (שבשיח הוא מהווה סימן למקום הייצור שלו); 2. ההבדל בין הגישושים,

17. במקור "lieux communs", שפירושו המילולי הוא "מקומות משותפים".

18. לפרקטיקות אלה ייחודו מונוגרפיות שבהן אפשר למצוא ביבליוגרפיה עשירה וממצה בנושא, בכרך השני של המצאת היומיום (Giard et Mayol 1980).

התחבולות הפרגמטיות והטקטיקות שמופיעות בזו אחר זו ומסמנות את שלבי החקירה הפרקטית, מצד אחד, לבין הייצוגים האסטרטגיים שמוצעים לנמענים כתוצר הסופי של פעולות אלה, מצד אחר.¹⁹

בדיונים המתנהלים עכשיו אפשר להבחין בחזרה השאית של רטוריקה הנותנת ביטוי מטאפורי ל"תחומים הייחודיים" של הניתוח המדעי, בעוד שבמעבדות המחקר אפשר להבחין במרחק הולך וגדל בין פרקטיקות אפקטיביות ויומיומיות (שהן מן הסדר של אמנות הבישול) לבין הכתיבה ב"תסריטים" המטביעים בלוחות אוטופיים את מלמול דרכי העשייה בכל מעבדה: מצד אחד, עירוב בין מדע לבדיה; מצד אחר, הברל בין מחזות ראוה של אסטרטגיות גלובליות לבין המציאות האטומה של טקטיקות מקומיות. אנו מגיעים אפוא לחקירת מה שמסתתר "מתחת" לפעילות המדעית ולשאלה אם אין היא מתפקדת כמו קולאז' המעמיד דברים אלה לצד אלה, אבל מקשר פחות ופחות בין האמביציות התיאורטיות המוצגות לראוה על-ידי השיח לבין ההתמדה העיקשת, הממגנטת, של תחבולות בנות אלפי שנים בעבודה היומיומית במשרדים ובמעבדות. בכל מקרה, המבנה המבוקע הזה, שניתן להבחין בו במערכות ניהול ובמפעלים כה רבים, מחייב לחשוב מחדש את כל הטקטיקות שעד כה היו מוכחות מדי על-ידי הפילוסופיה של המדע.

הבעיה אינה נוגעת רק לתהליכים האפקטיביים של הייצור. היא מעמידה במבחן, בצורה שונה, את מעמדו של היחיד במערכות הטכניות, מכיוון שמעורבותו של הסובייקט קטנה באופן יחסי להתפשטותן הטכנוקרטית. בהיותו נתון ליותר ויותר אילוצים מצד מסגרות עצומות אלה, ומגלה בהן פחות ופחות עניין, היחיד מתנתק מבלי שיהיה מסוגל לחרוג, ולא נותר לו אלא להתל בהן, ל"תחמן", למצוא בכרך הגדול האלקטרו-טכני והממוחשב את "אמנות" הציידים או הכפריים של פעם. האטומיזציה של הרקמה החברתית מקנה היום דחיפות פוליטית לשאלת הסובייקט. לראיה יכולים לשמש התסמינים שהם הפעולות הנקודתיות, החל מיחזמות מקומיות ועד לארגונים האקולוגיים, הגם שהם מונעים על-ידי הרצון לכוון באופן קולקטיבי את היחס לסביבה. אופנים אלה של ניכוס מחדש של המערכת-תוצר, של יצירות הצרכנים, נועדו לתירופיטיקה של יחסים חברתיים מדורדרים והם משתמשים בטכניקות של שימוש מחדש שבהן אפשר לזהות הליכים של פרקטיקות יומיומיות. יש אם כן לפתח פוליטיקה של תחבולות אלה. במסגרת הפרספקטיבה שפתחה [המסה של פריד] תרבות בלא נחת, פוליטיקה כזו צריכה לחקור את מה שנדמה היום כייצוג הציבורי ("הדמוקרטי") של בריתות מיקרוסקופיות, רבגוניות ומרובות לאין ספור בין ליהטוט לבין התענגות; המציאות המתחמקת והמסיבית של פעילות חברתית המהתלת בסדר שלה.

בעל-חזון שנון, ויטולד גומברוביץ', העניק ל"פוליטיקה" זו את הגיבור שלה – אנטי-גיבור זה שמעסיק את המחקר שלנו – כשנתן לפקיד הקטן לרבר (האיש ללא תכונות של מוסיל, "האיש הפשוט" שפריד מקדיש לו את התרבות בלא נחת), שהפזמון שלו הוא "כשאינ לנו את מה שאנחנו אוהבים, יש לאהוב את מה שיש לנו": "הייתי צריך, מבינים אתם, להזיק תמיד לעינוגים כה קטנים, כמעט בלתי נראים, במה שעל-ידי... אין לכם מושג עד כמה אפשר, עם הפרטים הקטנים האלה, להיות ענק, לא יאומן עד כמה אפשר לגדול" (Gombrowicz 1971, 165–168).

ביבליוגרפיה

- Barthes, Roland, 1973. *Le Plaisir du texte*. Paris: Seuil.
Baudrillard, Jean, 1968. *Le Système des objets*. Paris: Gallimard.
—, 1970. *La Société de consommation*. Paris: Denoël.
—, 1972. *Pour une critique de l'économie politique du signe*. Paris: Gallimard.
Benéhiste, Emile, 1966. *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard.
Bernstein, Richard J., 1971. *Praxis and Action*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
Boissevain, Jeremy, 1974. *Friends of Friends. Networks, Manipulators and Coalitions*. Oxford: Blackwell.
Bollème, Geneviève, 1975. *La Bible bleue: Anthologie d'une littérature "populaire"*. Paris: Flammarion.

¹⁹ הניתוח שנעשה ב"עבודות ומחקרים בפרוספקטיבה" שפורסם על ידי ה"Documentation française", ובעיקר הכרכים 14, 59, 65 ו-66 ומחקריהם של איב בארל (Yves Barel) וז'אק דוראן (Jacques Durand) שימשו כבסיס למחקר זה בפרוספקטיבה. מחקר זה יפורסם בנפרד.

- Bourdieu, Pierre, 1972a. *Esquisse d'une théorie de la pratique*. Paris: Droz.
- , 1972b. "Les stratégies matrimoniales," in *Annales E.S.C.*, juillet 1972.
- , 1975. "Le langage autorisé," in *Actes de la recherche en sciences sociales*, nov. 1975, n°s 5–6
- , 1976. "Le sens pratique," in *Actes de la recherche en sciences sociales*, fév. 1976, n° 1.
- de Certeau, Michel, 1968. *La Prise de parole*. Paris: Desclée de Brouwer.
- , 1970. *La Possession de Loudun*. Paris: Julliard-Gallimard.
- , 1973. *L'Absent de l'histoire*. Paris: Mame, coll. "Repères".
- , 1974a. *La Culture au pluriel*. Paris: U.G.E., coll 10–18.
- , 1974b. "Actions culturelles et strathéie politique," in *La Revue Nouvelle*, avril 1974, p. 351–360.
- with Daniel Julia and Jacques Revel, 1975. *Une politique de la langue. La Revolution Française et les patois*. Paris: Gallimard.
- , 1980. *L'Invention du quotidien: Arts de faire*. Paris: U.G.E., coll 10/18.
- Danto, A. C., 1973. *Analytical Philosophy of Action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Debord, Guy, 1967. *La Société du spectacle*. Paris: Buchet-Chastel.
- Deligny, Fernand, 1970. *Les Vagabonds efficaces*. Paris: Maspero.
- , 1977. *Nous et l'innocent*. Paris: Maspero.
- Desrosières, Alain, 1978. "Éléments pour l'histoire des nomenclatures socio-professionnelles," in *Pour une histoire de la statistique*, I.N.S.E.E., t. 1., pp. 155–231.
- Détienne, Marcel and Jean-Pierre Vernant, 1974. *Les Ruses de l'intelligence. La métiis des Grecs*. Paris: Flammarion.
- Dubois, J. et al., 1970. *Rhétorique générale*. Paris: Larousse.
- Ducrot, Oswald, 1972. *Dire et ne pas dire*. Paris: Hermann.
- Fishman, Joshua A., 1972. *The Sociology of Language*. Newbury.
- Foucault, Michel, 1975. *Surveiller et punir*. Paris: Gallimard.
- Giard, Luce et Pierre Mayol, 1980. *L'Invention du quidiien*. volume 2: *Habiter, cuisiner*. Paris: U.G.E., coll 10–18.
- Goffman, Erwing, 1959. *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City NY: Doubleday.
- , 1967. *Interaction Rituals*. Garden City NY: Doubleday.
- , 1974. *Frame Analysis*. London: Harper and Row.
- Gombrowicz, Witold, 1971. *Cosmos*. Paris: Gallimard, coll. Folio.
- Guthrie, W. K. C., 1971. *The Sophists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haacker, S., 1976. *Deviant Logic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hughes, G. E., and M. J. Cresswell, 1973. *An Introduction to Modal Logic*. Oxford: Oxford University Press.
- Khawam, R. K., (ed.), 1976. *Le Livre des ruses. La stratégie politique des Arabes*. Paris: Phébus.
- Labov, William, 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: The University of Pennsylvania Press.
- Laumann, Edward O., 1973. *Bonds of Pluralism: The Form and Substance of Urban Social Networks*. New York: J. Wiley.
- Lewis, David K., 1969. *Convention: A Philosophical Study*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- , 1973. *Counterfactuals*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Lipietz, A., 1975a. "Structuration de l'espace, problème foncier et amhnagement du territoire," in *Environment and Planning*, 7: 415–425.
- , 1975b. "Approche théoritique des transformations de l'espace français," in *Espaces et Sociétés*, 16: 3–14.
- Mauss, Marcel, 1950. "Techniques du corps," in *Sociologie et Anthropologie*. Paris: P.U.F.
- Mordillat, Gérard, and Nicolas Philibert, 1979. *Ces patrons éclairés qui craignent la lumière*. Paris: Albatros.
- Parret, H. (ed.), 1975. *Discussing Language with Chomsky*. La Haye: Mouton.
- Perelman, Chaïm, and L. Olbrechts-Tyteca, 1970. *Traité de l'argumentation*. Bruxelles: Université libre.
- Prior, A. N., 1967. *Past, Present and Future: A Study of "Tense Logic"*. Oxford: Oxford University Press.
- , 1968. *Papers on Tense and Time*. Oxford: Oxford University Press.
- Ricoeur, Paul, and D. Tiffeneau (eds.), 1975. *La Sémantique de l'action*. Paris: C.N.R.S.
- Rescher, N., and A. Urquhart, 1975. *Temporal Logic*. Oxford: Oxford University Press.
- Sojcher, Jacques, 1976. *La Démarche poétique*. Paris: U.G.E., coll 10–18.
- Sudnow, David (ed.), 1972. *Studies in Social Interaction*. New York: Free Press.
- Toulmin, Stephan, 1958. *The Uses of Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tzu, Sun, 1972. *L'Art de la guerre*. Paris: Flammarion.
- White, Alan R., 1975. *Modal Thinking*. Ithaca NY: Cornell University Press.
- von Wright, Georg H., 1963. *Norm and Action*. London: Routledge and Kegan Paul.
- , 1968. *Essay in Deontic Logic and the General Theory of Action*. Amsterdam: North Holland.
- , 1971. *Explanation and Understanding*. Ithaca NY: Cornell University Press.
- Zeeman, I. R., 1975. *Modal Logic*. Ithaca NY: Cornell University Press.